

19. SZÁZADI OSZTRÁK ÉS MAGYAR UTAZÓK
KELET-AFRIKÁBAN.
KUTATÁSTÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓK, KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL A KEVÉSSÉ ISMERT UTAZÓKRA

Bevezetés

Az afrikanisztikában közhely, hogy a földrész tudományos megismerésében azon nemzetek, országok fiait tették meg az első lépéseket (britek, franciák, németek, portugálok, olaszok), amelyek aztán gyarmatokat, olykor egész gyarmatbirodalmakat hoztak létre a kontinensen. Mégis, a „gyarmat nélkül nagyhatalom” (SAUER, 2002, 78.) Osztrák–Magyar Monarchiának nem kevés utazója, kereskedője, katonája szintén kivette a részét az első ismeretek megszerzésében, bár maga a gyarmatszerző tevékenység ténylegesen sohasem valósulhatott meg.¹ Az osztrák (magyar) részvételről Afrika megismerésében több összefoglaló mű született, jelen dolgozat ezek elemzésével foglalkozik, kiemelve azokat az utazókat, akik az utókor számára többnyire ismeretlenek maradtak, és arra a területre, nevezetesen Kelet-Afrikára koncentrálnak, ahol – mint e kutatástörténeti összefoglalók is hangsúlyozzák – a legtöbbjük járt. Mivel azonban Kelet-Afrikának több definíciója is létezik, először ezzel kell röviden foglalkoznunk.

Kelet-Afrika meghatározása

Kelet-Afrika területi meghatározása a különböző tudományágakban és a különböző szempontú felosztásokban egymástól erősen különbözik. Az ENSZ mint a világ szinte valamennyi országát felölelő szervezet, regionális beosztása szerint összesen 20 független ország tartozik ide, köztük azonban olyan, a szárazföldtől elkülönülő szigetek is, mint Madagaszkár. A szárazföldi országok sora e régiós beosztás szerint északról dél felé Szudántól Mozambikig tart, névsorban: Burundi, Dél-Szudán, Dzsibuti, Eritrea, Etiópia, Kenya, Malawi, Mozambik, Ruanda, Szomália, Tanzánia, Uganda, Zambia, Zimbabwe.² Az ENSZ egyik szakosított szervezete, a FAO ma már ehhez alkalmazkodik,³ de a 2000-es

¹ A k.u.k. kolonial című Walter Sauer szerkesztette kötet tanulmányai több esetben a gyarmatszerzés kapcsán készült életrajzokban ilyen jelzőkkel operálnak: „nem ismert próbálkozás”, „rossz időben Afrikában”, „önmagát kinevező képviselő” stb. (SAUER (Hg.), 2002, 5.).

² (<https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/> Ide tartoznak a brit és francia fennhatóság alatt álló indiai-óceáni területek, egész pontosan: British Indian Ocean Territory (BIOT), valamint Terres australes et antarctiques françaises (TAAF), továbbá Madagaszkár mellett olyan apró szigetállamok is, mint Comore-szigetek, Mayotte, Mauritius, Réunion és Seychelles-szigetek (letöltés ideje: 2024. október 6.).

³ <https://www.fao.org/3/cc0639en/online/sofi-2022/notes-on-geographic-regions.html> „Eastern Africa: Burundi, Comoros, Djibouti, Eritrea, Ethiopia, Kenya, Madagascar, Malawi, Mauritius, Mozambique, Rwanda, Seychelles, Somalia, South Sudan, Uganda, United Republic of Tanzania,

években még jóval szűkebben vonta meg Kelet-Afrika határait. A délebbre fekvő államokat kizárva csak nyolc országot: Szudánt és Afrika szarvát (Dzsibuti, Eritrea, Etiópia, Szomália) vett ide tartozónak a később említendő „mag” kelet-afrikai államok (tehát Kenya, Tanzánia és Uganda) mellett.⁴ Az ENSZ rendszeréhez képest az Afrikai Unió önmeghatározása némileg más képet mutat: a szárazföldi rész Tanzánia déli részéig tart.⁵ Egy másik önmeghatározás a „mag” Kelet-Afrikát mutatja, ugyanis más politikai (elsősorban a gyarmati múltból eredő) felosztás szerint Kelet-Afrikát mindössze három ország alkotja: Kenya, Tanzánia és Uganda. Ez azért nevezhető bizonyos fokig önmeghatározásnak, hiszen ez a három ország alapította meg a Kelet-Afrikai Közösséget 1967-ben. A szervezetet az 1977-es összeomlás után 2000-ben újra életre hívták. Nem sokáig maradt meg azonban a szűk földrajzi-történelmi keretek között a voltaképpen elsősorban vámunióként működő szervezet, Ruanda és Burundi 2007-es belépése még nem feszegette ezeket, sőt voltaképpen a 2016-ban az újonnan függetlenné vált Dél-Szudán csatlakozása sem, de amikor 2022-ben felvették a szervezetbe az egykori Zaire-t (jelenleg Kongói Demokratikus Köztársaság), a Kelet-Afrikai Közösség területét már két óceán mosta.⁶ A három „magország” közül a gyarmati múltban csak a mai Tanzánia szárazföldi részére (Tanganyika) és a mai Kenyára alkalmazták ténylegesen is a Kelet-Afrika kifejezést, lévén, hogy az előző Német-, az utóbbi pedig Brit-Kelet-Afrika nevet viselte az első világháború végéig. Uganda neve, amely a területe nagy részét felölelő egykori Buganda királyságtól ered, megmaradt ebben a formában, bár Brit-Kelet-Afrikával együtt 1888-tól (azaz alapításától kezdve) a Birodalmi Brit Kelet-Afrikai Társaság vezette. Amikor mindössze öt évvel később 1893-ban a társaság átadta területét a brit kormánynak, azt kettéosztották, és nyugati felét Uganda protektorátusnak (1894) nevezték (WRIGHT, 1985, 571–573.). Német-Kelet-Afrika területe felölelte Tanganyikát, Ruandát, Burundit és Mozambik északi csücskét (Kionga háromszög). Ez utóbbi portugál, Ruanda és Burundi belga, Tanganyika pedig brit gyarmat lett a versailles-i béke eredményeképpen.⁷ A portugál részt leszámítva tehát a gyarmati uralom idején Kelet-Afrikának a magállamokat és tóközi kicsiny államokat tekinthetjük.

Zambia and Zimbabwe.” Az ENSZ által használt ún. m49-es beosztás iránti minden tisztelete mellett a FAO nem ide osztotta a gyarmatokat, valamint Mayotte-ot és Reunions (letöltés ideje: 2024. október 6.).

⁴ <https://www.fao.org/3/Y1997E/y1997e01.htm> (letöltés ideje: 2024. október 6.).

⁵ Strengthening Popular Participation in the African Union. A Guide to AU Structures and Processes. Osis-Oxfam, 2010. 62.o. Comoros, Djibouti, Ethiopia, Eritrea, Kenya, Madagascar, Mauritius, Rwanda, Somalia, Seychelles, Sudan, Tanzania, Uganda. E felsorolásban nyilvánvalóan nincs benne a 2011-ben függetlenné vált Dél-Szudán, de ami érdekesebb: míg Ruanda Kelet-Afrikához, a szomszédos Burundi nem ide, hanem Közép-Afrikához tartozik. <https://web.archive.org/web/20130927110741/http://www.afrimap.org/english/images/report/AfriMAP-AU-Guide-EN.pdf> (letöltés ideje: 2023. március 20.).

⁶ Nem földrajzilag, hanem politikailag feszegeti a Kelet-Afrikai Közösség kereteit Szomália 2024-es csatlakozása. Az egységben az erőt felismerve olyan, egészen távoli és már nevükben sem kelet-afrikai országok is érdeklődnek a csatlakozás iránt, mint Angola, a Kongói Köztársaság vagy a Közép-Afrikai Köztársaság. https://en.wikipedia.org/wiki/East_African_Community (letöltés ideje: 2024. október 4.). Vö. TARRÓSY, 2011, 163–166.

⁷ A németektől elvett területek nem kerültek ugyanolyan gyarmati uralom alá, mint a többi rész, hivatalosan a Népszövetségtől kapott mandátum alapján kormányozták azokat (PAGE – TORDOFF, 2004, 354.).

A természeti földrajz tudományának meghatározása szerint egy tágabb és egy szűkebb értelemben vett Kelet-Afrika létezik. A tágabb szerint a Nílus völgyétől keletre minden terület ide tartozik (Dél-Szudán, Etiópia, Eritrea, Szomália, Dzsibuti), a Nílus forrásvidékétől délre pedig Közép-afrikai árokrendszerrel keletre eső területek. A szűkebb értelemben vett Kelet-Afrikát a Kelet-Afrikai árokrendszer nagy tavainak szélső pontjai, azaz a Turkana-tó (volt Rudolf-tó) északi és a Malawi (Nyasza)-tó déli sarka határolják. Ez a meghatározás tehát Dél-Szudán, Etiópia, Eritrea, Dzsibuti és Szomália területét leválasztja a tágabb értelemben vett Kelet-Afrikáról (WEIS, 1988, 9.).⁸

A szűkebb természeti földrajzi alapon, illetve a történeti alapon Kelet-Afrikának nevezett terület nagyjából megegyezik. Azok az osztrák és magyar állampolgárok által megtett utazások, amelyek során az utazók nagy, korábban európaiak által be nem járt területeket térképeztek fel, és amelyek Kelet-Afrika népeinek megismerése során a legjelentősebb eredménnyel jártak, éppen ezekhez a területekhez köthetők. Teleki Samu és Ludwig von Höhnél a mai Észak-Tanzánia, valamint Közép- és Észak-Kenya területét járták be, míg Oscar Baumann két úton is a mai Tanzánia területén levő, a part és a Kilimandzsáró közt elterülő Usambara- és Pare-hegységet, valamint egy harmadik útján a Viktória-tótól keletre eső területeket mérte fel, és az első európaiak között volt, akik Ruanda és Burundi földjén jártak.

Osztrák és magyar utazók Kelet-Afrikában

Az osztrák és magyar állampolgárságú Afrika kutatók tevékenységéről több összefoglaló mű is született, a legelső egyenesen egy ebbe a kategóriába sorolható kutató, Philipp Paulitschke tollából. Ferenc József megkoronázásának 50. évfordulója alkalmából a *K. K. Geographischen Gesellschaft* ünnepi különszámot jelentetett meg Ausztria részvételéről a Föld megismerésében. Paulitschke (alig egy évvel a halála előtt) e kötet 20. fejezeteként nagyon részletesen ismertette, mit jelentett ez a részvétel Afrikában. A kortárs kutató ismereteivel felvértezve szinte mindenkit számba vett, aki a földrészre tette a lábát. Nem volt részrehajló, bár a címben Ausztria szerepelt, a jelentősebb magyar utazók (Teleki Sámuel, Magyar László⁹ és Mrs. Baker)¹⁰ mellett még olyan, ma már job-

⁸ A magyar szakirodalom a szűkebb értelemben vett Kelet-Afrikáról „leválasztott” részt – Dél-Szudán kivételével – Északkelet-Afrikának (vagy ma már nemigen használt névvel Abesszomáliának) nevezi (vö. GÁBRIS, 1996, 132.). Mivel a Malawi-tó déli vége a mai tanzániai-mozambiki határtól még további mintegy 300 kilométerre délre található, ezért természetföldrajzi értelemben Malawi országának kétharmada és Mozambik északi sarka is Kelet-Afrika része.

⁹ A 34 oldalas cikkben csaknem egy teljes oldalt szán Magyar László munkásságának ismertetésére (PAULITSCHKE, 1898, 210–211.).

¹⁰ PAULITSCHKE, 1898, 213. Baker utazásait a felesége szemszögéből ismerteti. A Sass Flóra nevet ugyan nem írja le, és ráadásul az asszonyt budapesti német kereskedőcsalád lányának tartja („die muthiger Frau, einen deutschen Kaufmannstochter aus Budapest”), de ezen nem csodálkozhatunk, hiszen Mrs. Baker származását illetően még ma sem látunk tisztán (v.ö. MIKLYA LUZSÁNYI, 2023: <https://wmn.hu/kult/61100-rabszolgalob-lady-sass-flora-az-első-magyar-afrika-kutatónok-alandos-elete;> vagy BALÁZS-PIRI, 2022 <https://mult-kor.hu/rabszolgalob-hajnalcsillag-sass-flora->

bára ismeretlen hazánkfíakat is felsorolt, mint a Viktória-tónál járt nagyszaltnyai Báro Fischer Lajos,¹¹ vagy a líbiai sivatagban korán elhunyt Leopold von Csillagh fényképész (PAULITSCHKE, 1898, 221–222.).¹² Felsorolt néhány vadászexpedícióon Afrikában járt magyar arisztokratát is, mint gróf Pálfy József vagy gróf Eszterházy Mihály.¹³ Olyan egykor osztrák szolgálatban álló olaszok munkásságát is megemlítette, mint Romolo Gessi, és olyan született németek tevékenységét is ismertette, akik osztrák állampolgárokká lettek (Oskar Lenz) vagy osztrák érdekeket képviseltek (Theodor Heuglin) (PAULITSCHKE, 1898, 208., 217., 219.).

Jóval szélesebb körben, az első utazások kezdetétől a 20. század közepéig és a teljes Földre vonatkozóan tekintette át az osztrákok hozzájárulását a világ megismeréséhez fél évszázaddal később megjelent könyvében Hugo Hassinger. Afrikát illetően elsősorban területi tagolásra alapoz és csak az egyes régiókban halad időrendben. Paulitschkéhez hasonlóan ő is megállapítja, hogy az osztrák állampolgárok elsősorban Északkelet-Afrikában jártak nagyobb számban, és annak megismeréséből vették ki leginkább részüket (HASSINGER, 1949, 162.).¹⁴ Ennek megfelelően a könyvében a kelet-afrikai rész a leg részletesebb, a 19. század második felének Afrika-kutatását tárgyaló szöveg csaknem felét fogja át, azonban jóval kevesebb személyt és expedíciót ismertet, mint Paulitschke (HASSINGER, 1949, 162–171.).¹⁵

---

afrika-felfedezonoje-20220724?pIdx=1; és az ELTE honlapját: http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/Discovery/sass_flora/honlap/élet.htm (letöltések ideje: 2024. október 6.).

- ¹¹ A báró térképészeti és tudományos feladatokkal megbízva egy olyan, a Német Rabszolgaellenes Bizottság szervezte expedícióhoz csatlakozott, amely azt vizsgálta volna, hogy a Viktória-tavon mély merülésű gőzhajók is járhatnak-e. Az expedíció korábban kijelölt vezetőjének 1891-ben, még a tengerparton, Bagamoyóban bekövetkezett halála után Fischer átvette az vezetést, azonban sajnos nem sokkal a Viktória-tó partjára érkezése után ő is elhunyt. Az utat csak hagyatékából rekonstruálta Dr. Danckelmann, és készítette el a tótól délre eső terület térképét (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 52.). Paulitschke nem teljesen érthető okokból Ukerewe-tóról ír, holott a suahéli nyelvben valóban Ukerewe néven ismert tó már írása idején és mindmáig az angol királynő nevét viseli. Az Ukerewe név is fennmaradt, Afrika legnagyobb tavi szigetének nevéként a Viktória-tó délkeleti részén (PAULITSCHKE, 1898, 231.).
- ¹² Csillagh nemzetiségét Paulitschke nem említi, de nevét így, Cs betűvel és ékezzettel írta, tehát feltételezhető, hogy az illető magyar identitással bírt. Alexander Brandt és Paul Kainbacher bibliográfiájában (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 42.) ékezet nélkül és Csillagh formájában szerepel a neve, és grazi osztráknak nevezik, de ha tekintetbe vesszük, hogy az Aachen melletti Düren városából származó Max Schoeller cukorgyároscemete és utazó (https://de.wikipedia.org/wiki/Max_Schoeller) (letöltés ideje: 2024. október 6.) nemzetiségének is osztrákot tüntetnek fel (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 155.), akkor legalábbis függőben kell hagynunk ezt a kérdést.
- ¹³ A két gróf Etiópia északnyugati határvidékén vadászott 1880–1881-ben (PAULITSCHKE, 1898, 225.). Philipp Paulitschke (PAULITSCHKE, 1898, 218.) ugyanakkor nem elsősorban vadászként, hanem a Danakil-földet térképező kutatóként említi meg az 1870-es évek közepén Szudánban, Etiópiában vadászó Zichy Vilmos gróft. Az egykor osztrák szolgálatban álló lovastiszt az 1875-ben kitört egyiptomi–etióp háborúban az egyiptomi oldalon reaktíválta magát, ám egy csatában elesett, vagy nem sokkal utána belehalt a sebesülésébe (ZACH, 1985, 162–163.).
- ¹⁴ Paulitschke az osztrák utazók által leggyakrabban felkeresett vidéket Kelet- és Közép-Afrikának nevezi (PAULITSCHKE, 1898, 205.), de valójában mindketten ugyanazon a területen mozgó utazókról írnak.
- ¹⁵ Hassinger művében a kelet-afrikai rész a 162–166. oldalon található. A 20. századi utazókat még egy további oldalon is tárgyalja.

Teleki és Höhnél utazásának századik évfordulójára időzítve Kelet-Afrika tudományos megismeréséről a bécsi Természettudományi Múzeum vezetésével kiállítást rendeztek a magyar határ menti egykori királyi, 1988-ban a Waldbott-Bassenheim család birtokában levő féltoronyi kastélyban, amelyet a család Burgenland tartománynak bérbe adott, hogy ott koncerteket, kiállításokat tartsanak.¹⁶ A kiállításhoz *Abenteuer Ostafrika* címmel a gazdag anyagot összefogó könyvet is készítettek, amelynek címlapján Teleki Samu látható (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988). A könyvben több tanulmány foglalkozik a területen járt utazók térképészeti és egyéb tudományos munkásságával,¹⁷ ám a néprajzi megismerésről nem szól a könyv, csak az egyik tanulmány (DUCHÂTEAU, 1988) ismerteti a 20. századi néprajzi-antropológiai szakirodalom alapján Kelet-Afrika népeit.¹⁸ A kötet második felében pedig részletes életrajzot közölnek névsorban Oscar Baumanntól Eduard Wickenburgig. Összesen 27 utazó kapott külön szócikket,¹⁹ köztük

¹⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Halbturm (letöltés ideje: 2024. október 6.)

¹⁷ Például Erich Woldan (WOLDAN, 1988) gazdagon adatolt, de csak felsorolásszerű, vagy Ingrid Kretschmer (KRETSCHMER, 1988) sokkal részletesebb műve.

¹⁸ Duchâteau cikke irodalomjegyzékében mindössze egy 19. századi Afrika-utazó, Franz Stuhlmann műve szerepel, de az is egy a 20. században megjelent és Afrika kultúrtörténetével foglalkozó mű, és nem az utazása néprajzi eredményeit ismerteti (DUCHÂTEAU, 1988, 80.).

¹⁹ Woldan rövid (de a 16. századtól a 20. század közepéig tartó időszakot áttekintő) cikkében olyan utazókat is említ, akik nem kaptak külön életrajzot. Köztük a legismertebb Leo Reinisch nyelvész (WOLDAN, 1988, 126.), aki az 1875–1876, illetve 1879–1880 folyamán a mai Etiópia és Eritrea területén, illetve a szudáni és szomáli határvidékein végzett nyelvészeti gyűjtéseket (BÖHM-THAUSING, 1984). A mai Tanzánia déli részén járt német szolgálatban három osztrák is. A festő és alpinista Robert Hans Schmitt először a Freiland-expedíció tagjaként járt Afrikában, hogy elsőnek mászsa meg a Kenya-hegyet, de törekvését nem koronázta siker (a csúcst 1899-ben a brit Halford Mackinder vezette-expedíció érte el). Schmitt később a Mohoro- és Rufiji-folyó torkolata környékén és a közép-tanzániai Uluguru-hegységben kutatott és a Nyasza-tóhoz szervezett expedíciót, ám fiatalon feketevízlázban elhunyt, emiatt afrikai tevékenysége nem igazán ismert (HÖSCH, 1993). A két katona, Herrmann és Sigl közül az utóbbit azért érdemes kiemelni, mert a bécsi múzeumnak néprajzi tárgyakat hozott (WOLDAN, 1988, 126.). A bécsi néprajzi múzeum (mai nevén Weltmuseum Wien) honlapja megerősíti a tárgyak behozatalát (összesen 1800-ról írnak), de Sigl szerintük nem katonaként, hanem különböző adminisztratív pozíciókban dolgozott a Német Kelet-Afrikai Társaság szolgálatában 1887 és 1900 között. (<https://www.weltmuseumwien.at/en/curatorial-departments/#sub-saharan-africa>) (letöltés ideje: 2024. október 6.). Sigl karrierjéről az Osztrák–Magyar Monarchia afrikai érdekeltségeiről szóló kötetben, a múzeum Afrika-gyűjteménye kapcsán Barbara Plankensteiner ennél részletesebben is ír: a bécsi születésű Alfred Sigl 1887-ben a Német Kelet-Afrika Társaság szolgálatában kezdte afrikai működését, majd miután sikeresen részt vett a német uralom elleni felkelések leverésében, Herrmann von Wissmann felvette a német gyarmati katonasághoz (Deutsche Schutztruppe), amelynek kötelékében az első fontosabb német katonai állomás, Tabora parancsnoka is volt 1889–1893 között (PLANKENSTEINER, 2002, 268.) Életről némileg eltérő adatokkal szolgál az osztrák életrajzi lexikonban – érdekes módon nem külön szócikkben, hanem apja, Georg Sigl iparmágnás életrajza végén – Barbara Köfler-Tockner (pl. már a felkelés kezdetén felvették a német véderőhöz, Tabora parancsnoka csak 1891-től volt stb.), aki halálának évét 1905-ben adja meg (ez valószínűleg elütés, mert Barbara Plankensteiner (PLANKENSTEINER, 2002, 352.) még a róla szóló nekrológra is hivatkozik, amely 1903. április 20-án jelent meg a *Neue Freie Presse* hasábjain (v.ö. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_s/Sigl_Georg_1811_1887.xml) (letöltés ideje: 2024. október 6.). A bécsi múzeum kelet-afrikai gyűjteményét a csaknem két és fél évtizeden át, 1888–1914 közt a mai Kenya területén, elsősorban

azonban olyanok is szerepelnek, akik már a 20. században dolgoztak Afrikában, például Friedrich Julius Bieber, aki Höhnel tolmácsaként járt az etióp uralkodó udvarában 1905-ben, vagy Rudolf Grauer, aki a 20. század első évtizedében vadászott Kelet-Afrikában, és zoológiai érdeklődése miatt gazdag tudományos anyagot is gyűjtött.²⁰ Összességében az életrajzgyűjteményből megállapítható, hogy az osztrák (magyar) részvétel Kelet-Afrika 19. századi megismerésében inkább csak egyes részterületekre szorítkozott, és az utazások néhány kivételtől (Oscar Baumann, Richard Buchta, Ernst Marno, Philipp Paulitschke, Teleki Samu, Ludwig von Höhnel) eltekintve főleg missziós, kereskedelmi, politikai, valamint vadászati célokkal indultak, és a tudományos eredmények csak „mellékes” tevékenységként születtek, ha születtek.

Míg a féltoronyi kiállítás kiegészítéseképpen megjelent mű Kelet-Afrikára és a terület feltérzésében való, az első világháború előtti osztrák és magyar részvételre vonatkozó, az utazók adatbázisát az egész földrészre és a 20. század közepéig kiterjesztette két elkötelezett Afrika-kutató, Alexander Brandt és Paul Kainbacher 2006-ban megjelent bibliográfiája. A civilben antikváriusként dolgozó Kainbacher könyvsorozat²¹ is kiadott a legnehezebben elérhető források közlése céljából, így a mai olvasó már nem gót, hanem latin betűkkel olvashatja a dél-szudáni római katolikus missziót vezető Ignaz Knoblechter feljegyzéseit, a kalandos életű Franz Binder önéletrajzát, vagy a kartúmi osztrák alkonzul, Martin Ludwig Hansal leveleit (KNOBLECHER, 2003; BINDER, 2006;

---

a kamba nép között dolgozó misszionárius, Günther Säuberlich (1864–1946) is közel 1500 tárggyal gyarapította, aki német állampolgár volt és soha nem állt osztrák szolgálatban (PLANKENSTEINER, 2002, 266.). Az ő gyűjteményét a kortársak is nagyra becsülték, mert kiváló összképet nyújtott az adott nép életéről, és gondos leírásokat is mellékel a tárgyakhoz (Wilhelm Hein véleményét idézi: PLANKENSTEINER, 2002, 280.). A másik katona, Herrmann keresztnévét sem említi Woldan, ezért elképzelhető, hogy azonos azzal a német véderőben szolgáló Herrmann hadnaggyal (kapitánnyal, századossal: ezek a rangok szerepelnek publikációiban a keresztnéve helyett, amelyet Heinze R-nek rövidít, de az illetőt németnek tartja (HEINZE, 2011, 574.)), aki több cikkben is foglalkozik Német-Kelet-Afrika egyes népeivel: pl. Herrmann 1892 (Ugogo, das Land und seine Bewohner. Mittheilungen des Deutschen Schutzgebietes (MDS) Bd. 5. 191–203.) Herrmann 1894 (Aus dem deutsch-ostafrikanischen Schutzgebiete. Die Wasiba und ihr Land. MDS Bd 7. 43–59.); Herrmann 1900 (Bericht über Land und Leute längs der deutsch-englischen Grenze zwischen Nyassa und Tanganyika. MDS Bd. 13. 344–346.).

²⁰ BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 248–249., 253–255. Olyan problematikus megítélésű kalandor is külön életrajzzal szerepel, mint az eredetileg a Knoblechter-féle missziókon dolgozó Johann Klancznik, aki később önállósította magát, több kereskedőutat tett meg a korábban csak hírből ismert zandék közt, ám egyszer rabszolgakereskedésért letartóztattak, és később összeütközésbe került az őt akkor még szabadlábra helyezett helyi osztrák alkonzullal, Martin Ludwig Hansallal is (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 261–262.). A könyvben a lissai győzőről, Tegethoff admirálisról is külön életrajz olvasható, holott az ő életében az Afrika-kutatás csak annyiban játszott szerepet, hogy von Heuglinnel, Hansal elődjével a khartúmi osztrák alkonzuli poszton egy osztrák deportáltkolónia felállításának, valamint a vörös-tengeri kereskedelem lehetőségeinek kipuhatolása érdekében (akkor már tervbe vették a Szuezi-csatorna építését) térképezte az afrikai partvidéket (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 282–283.).

²¹ *Sammlung von alten Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender.*

HANSAL, 2001).²² Munkájukban mindenkit sorra vesznek, aki valamilyen publikációt tett közzé afrikai tevékenységéről, vagy legalábbis írtak az útjáról a kortársak.²³ Összesen 141 név szerepel a bibliográfiában, ám ezek közül kettő nem személy,²⁴ és több olyan ember is fel van sorolva, akinek a nevéhez nincs bibliográfiai tétel csatolva.²⁵ A nevek nagyobb részénél csak alig egy-két tétel olvasható, és természetesen olyanok is szerepelnek, akik az általunk vizsgált időszaknál később, a 20. század első felében jár-

²² Az előbbieken kívül Alexander Baumann, Ignaz Palme, Tegethoff és von Heuglin, valamint von Callot könyve jelent meg 2006-ig. A bibliográfia 2010-es újrakiadása után jelent meg 2011-ben a 8. kötet, Oskar Lenz-Oscar Baumann: Die österreichische Congo-Expedition.

²³ Sőt, az is szerepel, aki ebben az időszakban Afrikával, vagy az itt utazókkal foglalkozott. F. F. Lebzelter például csak egy cikkel szerepel, amelyben Ida Pfeiffer utazásának természettudományos eredményeiről értekezik ((BRANDT – KAINBACHER, 2006, 96.), V. von Kraus cikke arról szól, hogyan jelenik meg Dél-Afrika a gimnáziumi oktatásban ((BRANDT – KAINBACHER, 2006, 90.), Kersten D. 1867-ben Afrika német és főleg osztrák gyarmatosításának lehetőségeit tárgyalja (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 84.) stb.

²⁴ Marien Verein der Mission Central-Afrika és a Pola-expedíció. A Közép-afrikai Misszió Mária Egyesülete szervezetet a leírás szerint 1846-ban Ausztriában alapították abból a célból, hogy missziókat hozzanak létre a bari nép közt a Felső-Nílus mentén (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 114.). Itt azonban a szerzők összemosák a misszió és az egyesület alapítását. A Közép-Afrikai Vikáriátus missziós céllal valóban 1846-ban létesült, de Rómában alapította meg XVI. Gergely pápa (TONIOLO, 1946, 99.). A Mária Egyesületet (pontos nevén: Marien-Verein zur Beförderung der katholischen Mission in Central-Afrika, azaz A Közép-Afrikai Katolikus Missziót Támogató Mária Egyesület) azonban 1851-ben alapította Ignaz Knoblecher, hogy anyagi támogatást gyűjtsön missziója számára (FRELJH, 2009, 55.). Az egyesület 1852-től tíz évfolyamon át évente mintegy 50 oldalas jelentéseket tett közzé (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 114.). A Pola-expedíció az 1890–1898 közötti oceanográfiai kutatóutak együttes neve, amelyet a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Vörös-tengeren végeztek a „Pola” nevű kereskedelmi gőzössel, és amelynek során 1891-ben megtalálták a Földközi-tenger legmélyebb pontját, az 4404 méteres Pola-mélységet (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 134.). Bár a szerzők nem írták, a mélység csak az addig mért legnagyobb érték volt, ma már a Pola-mélységnél 700 méterrel mélyebb Calypso-árok (5109 m) számít a Földközi-tenger legmélyebb pontjának (https://en.wikipedia.org/wiki/Calypso_Deep) (letöltés ideje: 2024. október 6.).

²⁵ Boleslavsky, Czillagh, Gröger, Kallina, Luksich, Stache (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 33., 42., 60., 88., 110., 162.). Ezen utazók egy részét Paulitschke is megemlíti (Csillághról már írtunk korábban). Boleslavsky a mérnöki-földrajzi hadtest századosaként szerepel, aki korábbi egyiptomi tapasztalatai miatt a velencei Giovanni Miani által, az 1860-as évek első felében a Nílus forrásvidékre tervezett expedíció egyik résztvevője lett volna (PAULITSCHKE, 1898, 212.). Gröger pedig a könyvben bibliográfiai tételekkel szereplő Griesbach (Brandt-Alexander 2006: 59) útítársa lett volna a Fokföldön (PAULITSCHKE, 1898, 216.) Kettejük kapcsolatáról Brandt és Kainbacher nem ír. Guido Stache Paulitschke szerint is geológus, de míg Brandték csak megemlítik, hogy szaharai munkájáról a *Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien* (MGGW) hasábjain számol be PAULITSCHKE (1898, 219.) bibliográfiai adatokat is ad. Alexander Brandt és Paul Kainbacher könyvében ugyancsak bibliográfiai tétel és keresztnév nélküli szerepel egy bizonyos Klainczek, aki az életrajzi leírás alapján Johann Klancznikkal azonosítható (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 85.). Ugyanakkor némileg meglepő módon a Woldan által megnevezett, német szolgálatban álló három osztrák (Schmitt, Herrmann, Sigl) említés szintjén sem szerepel. Pedig ez utóbbi kettő munkásságáról fél oldalon keresztül ír Philipp Paulitschke (PAULITSCHKE, 1898, 231–232.), egy lábjegyzetben a Freiland vállalkozás sikertelensége kapcsán R. H. Schmitt egyik munkáját (*Das Colonialisationsproject der Freiländer und seine Ende*. MGGW 1895. 621–631.) is idézi, és később Schmitt német-kelet-afrikai vállalkozásait is ismerteti (PAULITSCHKE, 1898, 233.).

tak Afrikában, vagy írtak Afrika megismeréséről. Összességében azonban Kelet-Afrikát illetően a bibliográfia az *Abenteuer Ostafrika* című könyvben szerepeltetett utazókon kívül más jelentős kutatót nem sorol fel. Mindezt alátámasztja a bevezetőben adott áttekintés, amelynek Kelet-Afrikára vonatkozó 3,5 oldalán részletesebben csak Knoblicher és misszióstársai, Marno, Baumann, Teleki és Höhnel, valamint egy-egy mondatban Buchta és az egyiptomi-brit szolgálatban közel 40 évet Szudánban töltő Rudolf Slatin tevékenységét ismertetik (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 8–11.). Mellettük csak felsorolás-szerűen emlékeznek meg Etiópia kutatóiról (Stecker, Kammel von Hardegger és Paulitschke)²⁶ és a Szomaliföldön járt vadászokról (Hoyos és Coudenhove, Liechtenstein, Potocki és Wahrmann, Wickenburg) (BRANDT – KAINBACHER, 2006, 11.).²⁷

²⁶ Érdekes, hogy még a felsorolásba sem fért bele (bár a Brandt–Kainbacher szerzőpáros külön szócikkben, összesen 16 bibliográfiai tétellel megemlékezett róla: BRANDT – KAINBACHER, 2006, 143–144.) a korábban már röviden említett, eredetileg egyiptológiával és orientalisztikával foglalkozó Leo Rheinisch, aki az 1870-es évek második felében két úton is elsősorban lingvisztikai gyűjtéseket végzett Etiópia határvidékein, és Philipp Paulitschke szerint (PAULITSCHKE, 1898, 219.) korszakalkotó publikációkat készített az ott élők nyelvéről. Reinisch számos műve közül megemlíthető pl. *Die Barea-Sprache* (1874); *Die Sprache der Irob-Saho in Abessinien* (1878); *Die Kunama Sprache in Nordost-Afrika* (1881–1891); *Die Chamirsprache in Abessinien* (1884); *Die Afar-Sprache* 1–3. (1886–1887); *Die Bilin-Sprache* 1–2. (1883–1887); *Die Saho-Sprache* 1–2. (1889–1890); *Die Somali-Sprache* 1–3. (1900–1903). A művek mind a Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe kiadványaiként jelentek meg. Az *Osztrák Életrajzi Lexikon* vonatkozó szócikkének írói ugyancsak megerősítik Paulitschke kortársi ítéletét Reinisch műveinek minőségéről: „Einzelne dieser Arbeiten sind bis heute unübertroffen” (Egyes műveit máig nem múlták felül). (BÖHM – THAUSING 1984, 51.) Ugyanakkor a felsorolásban szereplő, zoológiai doktorátussal rendelkező Anton Steckert, aki a német Friederich Gerhard Rohlf’s kísérőjeként európai kutatók közül elsőnek jutott el a Kufra-oázisba (ŽELIZKO, 1936, 276.), és aki 1881–1883 közt végig Abessziniában és a galla (ma oromo) népek lakta területeken kutatott, gazdag térképészeti és néprajzi anyaggal tért vissza, azonban az úton szerzett betegsége és korai halála megakadályozta abban, hogy összefoglaló művet alkosson (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 281–282.). Az ő tollából csak töredékek jelentek meg (felsorolásukat lásd: ŽELIZKO, 1936, 281.), a legjelentősebb, ám mindössze 8 szövegdolmányi cikkét (STECKER, 1891) is a jegyzeteiből G. E. Fritzsche állította össze. Az *Österreichisches Biographisches Lexikon*ban életrajzírója W. Kainrath azt is kiemeli, hogy útjának ezeken kívül zoológiai és paleontológiai eredményei is voltak (KAINRATH, 2008, 128.).

²⁷ A felsoroltak közül Paulitschke és Stecker, illetve Hoyos és Wickenburg külön életrajzot kapott az *Abenteuer Ostafrika* kötetben (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 272–273., 281–282., 260–261., 285–286.), de a többiek valamennyien szerepelnek Erich Woldan cikkében (WOLDAN, 1998, 126–127.). Paulitschke rajtuk kívül még több Afrika szarván járt vadászt is felsorol, köztük egy bizonyos felsőausztriai Thürheim grófort (PAULITSCHKE, 1898, 210.), a már korábban említett Zichy, valamint Pálffy és Eszterházy grófokat (PAULITSCHKE, 1898, 218., 225.). Ez utóbbi két arisztokrata útítársa volt Heinrich Karl von zu Liechtenstein herceg, akinek gazdag néprajzi képanyagát is említi a hozzá tartozó lábjegyzetben Paulitschke, mint amely feldolgozásra vár. A Hoyos és Coudenhove újáról készült beszámoló (HOYOS, 1894) mellé Paulitschke – más utazók anyagát is beépítve – szerkesztett térképet a MGGW számára (MGGW, 1894, 377–383.). Az útról Hoyos gróf *Zu den Aulihan* címmel (HOYOS, 1895) könyvben is beszámolt. Az Aulihan jelenti a területet is, de az ott élő, az Ogaden klánhoz tartozó klánt is (LEWIS, 1955, 22.). Potocki (aki két másik lengyel gróf, Tomás Zamoyski és Jan Grudzinski társaságában járta be a területet) lengyel nyelven jelentette meg útirajzát: *Notatki myśliwskie z Afryki. Somali* (Vadászfeljegyzések Afrikából. Szomália) Warszawa: Gebethener i Wolff. 1897. A Paulitschke által (PAULITSCHKE, 1898, 234.) „sportembernek” nevezett

Mint az eddig leírtakból is kiderül, a Szudánban, illetve Kelet-Afrikában járt honfitársaink nemcsak területileg, de időben is elkülöníthető csoportot alkotnak. Bár a szubszaharai Afrika néprajzi és földrajzi megismerése Szudánban ugyanúgy az 1840-es évek végén indult meg intenzívebben, mint amikor Kelet-Afrika belső vidékeire is behatoltak az első európaiak (Rebmann és Kraft misszionáriusok), és a kelet-afrikai tengerpartról induló első utazások (Burton, Speke, Grant) ugyanúgy a Nílus mentét és forrásvidékének feltárását célozták, mint az északról érkezők, az 1880-as években a Mahdi-felkelés miatt az északi útvonal lezárult. Honfitársaink tehát az 1880-as évekig járhattak csak ezen a szudáni területen (aki ott maradt, azt meggyilkolták [Hansal], vagy a felkelők fogságába esett [Rudolf Slatin és a felkelés előtt alig egy évvel Szudánba érkezett misszionárius, Joseph Ohrwalder]), míg Kelet-Afrika földrajzi és néprajzi megismerése igazából az 1880–1890-es években teljesedett ki. Bár az osztrák (magyar) utazók nagyobb mélységben Kelet-Afrika néprajzi megismeréséhez járultak hozzá (Baumann, Höhnel, Teleki) és a leggazdagabb (1000 feletti tételszámú) tárgygyűjtesek is innen származnak (Baumann, Sigl, Säuberlich), ugyanakkor a legnagyobb számban osztrák állampolgárok Kelet-Szudán (a mai Szudán és Dél-Szudán államok) területén jártak. Ezért érdemes Michael Zachnak a szudáni osztrák jelenlétről szóló 1985-ben megjelent monográfiában szereplő utazókat is még röviden számba venni. Zach könyvében egy híján 50 személynek szentel önálló (hosszabb-rövidebb, pár soros, de akár 10–12 oldalas) fejezetet, közülük azonban tízen a 19. század első felében jártak erre.²⁸

Osztrák (és magyar) utazók Szudánban

Az osztrák (és magyar) állampolgárok szudáni tevékenysége az 1850-es évek elejétől, a közép-afrikai misszió megindulásával kapott nagyobb lendületet. Bár összesen 12, a hitterítő tevékenységhez köthető személynek szentel külön fejezetet Zach, az 1863 után már csupán formálisan létező misszió tagjai közül a terület megismerésében csak a misszió vezetője, Ignaz Knoblecher (szlovén nevén Ignacij Knoblehar), valamint néhány munkatársa, köztük Anton Überbacher és Franz Morlang munkái tekinthetők jelentősebbnek.²⁹

Richard Wahrmann (1865–1912) egyébként Wahrmann Mór, az első zsidó vallású magyar országgyűlési képviselő fia volt (KONRÁD, 2012, 443–448.). A Szomáliában és Brit-Kelet-Afrikában is több utat megtett Eduard Wickenburg gróf tevékenysége – bár első útjáról írt könyvének (WICKENBURG, 1899) néprajzi megfigyelései nem különösebben részletesek (BORSOS, 1998, 114.) – azért is figyelmet érdemel, mert második útján (igaz, az már a 20. század első éveiben, 1901–1902-ben történt), a Höhnel és Teleki által elsőként feltérképezett Stefánia-tónál is járt (WICKENBURG, 1903).

²⁸ Közülük kettő (Kotschy és Russegger) külön életrajzt kaptak a kelet-afrikai kiállítás könyvében (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 264–265., 276–278.), von Callot könyvét újra kiadta Kainbacher (*Reisen in Ägypten, Sudan und Äthiopien*. 2 Bände (= Sammlung von Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender Bd. 7). Kainbacher, Baden bei Wien 2006), von Callot régészeti tevékenységéről (Zach 2007: Eduard Ferdinand Freiherr von Callot. Ein Pionier der Sudanarchäologie? Korrekturen zu GM 79, 83 und 85. In: Göttinger Miscellen 213, 2007, 105–110), illetve Pallme életéről és 1851-ben készült osztrák gyarmatalapítási javaslatáról pedig Zach külön tanulmányokban értekezett (ZACH 2002 Ignaz Pallme. Ein unbekannter Kolonialentwurf für Nordostafrika im Jahre 1851, In: Sauer, Walter (Hg.) k.u.k. kolonial. Wien et al: Böhlau. 79–110.).

²⁹ Anton Überbachernek a bari nyelvtanról írt feljegyzéseit, akárcsak Morlang gyűjtött anyagát J. C. Mitterutzner bedolgozta a bari nyelvről írott munkájába (MITTERRUTZNER, 1867: *Die Sprache der Bari in Central-Afrika*, Brixen: Weger) (ZACH, 1985, 70., 72.). Saját nevén még Franz Morlang

A misszionáriusok mellett politikai kinevezettek is képviselték Ausztriát Szudánban: 1850-ben konzulátust alapítottak, amelynek élére 1851-ben alkonzulként (mivel Szudán Egyiptom fennhatósága alá tartozott, a konzul Alexandriában székel) Konstantin Reitzet nevezték ki (ZACH, 1985, 87–88.). Reitz és az őt e poszton követők többsége (pl. August Ritter von Genczik, Joseph Natterer), ha írásban nem is, de tárgygyűjtésben hozzájárultak Szudán néprajzi megismeréséhez.³⁰ A misszió és a konzulátuson dolgozók mellett Zach több olyan utazót is felsorolt, akik személyes³¹ vagy tudományos³² indíttatásból keresték fel Szudánt.

Az 1881-ben indult Mahdi-felkelés – különösen Kartúm 1885-ös eleste után – elzárta észak felől az utat az európaiak elől Afrika belsejébe. Bár a Mahdi (azaz Muhammad Ahmad bin Abdullah) még abban az évben tífuszban meghalt, utódja alatt állama nem omlott össze, és csak 1898-ban tudta az angol–egyiptomi haderő felszámolni azt (ZACH, 1985, 178., 181.). A Mahdi-felkelést és uralmát a helyszínen élte át két osztrák állampolgár is: az angol–egyiptomi szolgálatban álló katona Rudolf Slatin és a misszionárius

---

is beszámolt a tágabb tudományos világnak szudáni tapasztalatairól (MORLANG, 1862–1863). Knoblecher távozása (és halála) után 1858-tól ő vezette tovább a gondokoro missziót, és egészen 1863-as távozásáig a barik közt élt. Missziós munkája mellett utazott is: a brit Petherick kereskedő-karavánjával a Gondokoro misszióállomástól nyugatra eső területet járta be 1859-ben, és készített feljegyzéseket az itt élőkéről (ZACH, 1985, 72–75.). Különösen a Beji nevű település lakosságáról, mert az ottaniak őt varázslónak tartva életükről és történetükről sok mindent elmondtak neki (ZACH, 1985, 74.; V.ö. MORLANG, 1862–1863, 120–121.).

³⁰ A tárgygyűjtésben különösen a mindössze egy éven át (1856–1857) a konzulátuson dolgozó orvos, August Ritter von Genczik jeleskedett: néprajzi gyűjteménye darabjait számos magángyűjtőnek és legalább hét múzeumnak eladta (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 252–253.). Ugyan Reitz is gyűjtött néprajzi tárgyakat, és 150 tételt, elsősorban fegyvereket adományozott 1853-ban a bécsi Műszaki Egyetemnek (ezek csak később kerültek át a néprajzi múzeumba) (PLANKENSTEINER, 2009, 108.), az első, kifejezetten gazdag, több mint 500 tételből álló anyag, amelyet a bécsi múzeum néprajzi részlege dokumentált, az alkonzulként 1857–1862 közt szolgáló Joseph Natterertől származik. A muzeológiai tevékenység nem esett messze Natterer érdeklődésétől, korábban ugyanis a bécsi Természettajzi Múzeum elődjének kurátora volt (PLANKENSTEINER, 2009, 108.).

³¹ Köztük több olyan olasz (Dandolo, Trotti, Contarini) nemzetiségű embert, és egy bizonyos, kismartoni születésű Wagner Mátyást is, akiknek mind az 1848–1849-es Habsburg-ellenes tevékenységük miatt kellett emigrálniuk (ZACH, 1985, 123–125.), és ehhez a csoporthoz tartozott a korábban már említett Giovanni Miani is, akinek állítólag első európaiként sikerült a Nílus és Kongó vízválasztójától délre eső Uelle-medencét elérnie, ám ott elhunyt (ZACH, 1985, 135.) Sajátos személyes okok vezették hazánkfíát, gróf vásonykeői Zichy Vilmost Afrikába, nevezetesen, hogy hitelezői követeléseitől megszabaduljon (ZACH, 1985, 162.).

³² A misszióhoz bizonyos fókig kapcsolódott a már említett dél-tiroli pap-tanár Joseph C. Mitterutzner, mert ő – bár alapvetően szünidői kirándulásképpen – Knoblecher társaságában meglátogatta Heiligenkreuz és Gondokoro missziós állomásait, és a következő években a misszió történetével és egyes misszionáriusok életével foglalkozó cikkeket írt, valamint helyi segítők és a misszió dolgozók közreműködésével könyvet állított össze a bari és dinka nyelvtanról (MITTERRUTZNER, 1867, lásd 29. jegyzet, illetve: *Die Dinka-Sprache in Central-Afrika*, 1866 Brixen: Weger). Knoblecherről készített életrajzát (MITTERRUTZNER, 1869) a misszióvezető feljegyzéseinek Kainbacher féle új kiadásában újra megjelentették (KNOBLECHER, 2003, 1–53.). A nuba nyelvvel pedig Leo Reinisch foglalkozott (*Die sprachliche Stellung des Nuba* (= K. Akad. der Wiss. Schriften der Sprachenkomm. 3. 1911), de ő – mint korábban említettük – Szudán helyett inkább a mai Eritrea, Etiópia és Szomália területén folytatott nyelvészeti gyűjtéseket.

Joseph Ohrwalder. Ez utóbbi a Nuba-hegyek közti Delen missziós településen 1882-ben, Slatin (Darfur katonai parancsnoka) pedig egy évvel később esett a felkelők fogságába. Végül, hosszú (9, illetve 12 évnyi) fogság után mindketten meg tudtak szökni, és mindketten angolra is lefordított, több kiadást megért könyvben (OHRWALDER, 1892a, 1892b; SLATIN, 1896a, 1896b) számoltak be az átéltekről, amelyek jó propagandaanyagot szolgáltatottak a végső katonai megoldás kikényszerítéséhez (BASCHNEGGER – SCHLAG, 1988, 272.).³³ Bár csak néhány tárggyal, a bécsi múzeum néprajzi gyűjteményét Slatin is gyarapította (PLANKENSTEINER, 2009, 109.). A Mahdi-felkelők elleni harcokban valószínűleg még két további osztrák tiszt is részt vett, és elesett (ZACH, 1895, 187–189.),³⁴ de ennél különösebb, hogy a felkelők oldalán is találunk a Monarchiából származó személyt, bizonyos Alexander (vagy: Karl) Ingert, aki ráadásul talán Temesvárott született, és katonai kiképzőként, illetve magas kormányzati pozícióban szolgált a Mahdi utóda alatt (ZACH, 1895, 189–191.). Vele lezárult a 19. század második felében Szudánban utazó, téritő, kereskedő vagy harcoló osztrák és magyar állampolgárok sora.

Zárszó

Mivel jelen munkában a kevésbé ismert osztrák és magyar utazókat helyeztük előtérbe, Baumann, Höhnel és Teleki nagy kelet-afrikai expedícióival csak említés szintjén foglalkoztunk, és a tágabb értelemben vett (Szudán és Afrika szarva területével kiegészített) Kelet-Afrikában járt osztrák és magyar utazók közül sem tértünk ki részletesebben azokra, akiknek munkássága Afrika kutatástörténetében jelentősebbnek mondható. Ebben a kategóriában Etiópia kapcsán Leo Simon Reinisch mellett Philipp Paulitschke említhető, Szudánban pedig egyebek között Franz Binder, Richard Buchta, Martin Ludwig Hansal, Ignaz Knoblecher és Ernst Marno. Az ő munkásságuk elemzése még további dolgozatok feladata. Azonban bár a felsoroltak sokkal több ismerettel gazdagították az európaiak tudását Afrikáról, nagy valószínűséggel az ő tudományos eredményeik vizsgálata sem fogja cáfolni a kevésbé ismert utazók tevékenységének áttekintése kapcsán is megfogalmazható állítást, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából származó Afrika-járók tevékenységének eredményeképpen nem került és nem is kerülhetett sor egy Osztrák–Magyar Szudán vagy Osztrák–Magyar Kelet-Afrika megalapítására. Ehhez ugyanis nem tudományos eredmények, hanem politikai akarat, és annak valóra

³³ Bár a felkelés történetének fontos forrásai, néprajzi szempontból kevésbé jelentősek: OHRWALDER, 1892a; SLATIN, 1896a. Ohrwalder könyvének angol változata (OHRWALDER, 1892b) még ugyanabban az évben Francis Reginald Wingate angol felderítőtszít segítségével készült el. Slatin is egyszerre adatta ki mindkét nyelven, angolul ugyancsak Wingate közreműködésével (SLATIN, 1896b). Slatin a Mahdi-felkelés történetéről a bécsi Földrajzi Társaság 1895. október 22-i ülésén is beszámolt, és előadása, amelyben címe ellenére (*Meine Erlebnisse in Sudan*) inkább egy általános képet igyekezett rajzolni, a társaság közleményeiben meg is jelent (SLATIN, 1896c). Philipp Paulitschke (PAULITSCHKE, 1898, 220.) szerint mind Ohrwalder, mind Slatin az egyiptomi Szudán, illetve az ország népének kiváló ismerői voltak, de ez inkább történelmi és politikai, mint tényleges néprajzi ismereteket jelent. Slatin Szudán-ismeretét Woldan is kiemelte (WOLDAN, 1988, 126.).

³⁴ A két osztrák közül egy bizonyos Hertl őrnagynak még a neve is bizonytalan (Hertl, Hertl vagy Herlth), a másik személyt (Matyuga főhadnagy) pedig mindössze egyetlen forrás említi.

váltásához katonai-gazdasági erő lett volna szükséges, amelynek azonban a birodalom híján volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia megmaradt közép-európai nagyhatalomnak, és az afrikai politikában szinte semmilyen szerepet nem játszott.

Irodalom

- BASCHNEGGER, Hanno – SCHLAG, Gerald (Hg.)
1988 *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. Eisenstadt, Amt der Bgld. Landesregierung.
- BINDER, Franz
2006 *Reise in Orient und Afrika. Sammlung von alten Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender*. (Hg. Paul KAINBACHER.) Band 6. Baden bei Wien, Kainbacher.
- BORSOS Balázs
1988 *Safari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette felfedező expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- BÖHM, G. – THAUSING, G.
1984 Reinisch, Simon Leo. In: *Österreiches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 9, Lfg. 41, 50–51.
- BRANDT, Alexander – KAINBACHER, Paul
2006 *Österreichische Forscher und Reisende. Eine Biographie und Bibliographie von A – Z bis 1945*. Baden bei Wien, Kainbacher.
- DUCHÂTEAU, Armand
1988 Die Völker Ostafrikas. In: BASCHNEGGER, Hanno – SCHLAG, Gerald (Hg.): *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. 65–80. Eisenstadt: Amt der Bgld. Landesregierung.
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William
2004 *Afrika története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FRELIH, Marko (ed.)
2009 *Sudanska Missija – Sudan Mission 1848–1858: Ignacij Knoblehar - missionary, explorer of the White Nile and collector of African objects*. Ljubljana, Slovene Ethnographic Museum.
- GÁBRIS Gyula
1996 Északkelet-Afrika (Abesszómália) In: PROBÁLD Ferenc (szerk.): *1996 Afrika és a Közel-Kelet földrajza*. 132–137. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- HANSAL, Martin Ludwig
2001 *Hansal's Briefe aus Chartum. Sammlung von alten Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender*. (Hg. Paul KAINBACHER.) Band 1. Baden bei Wien, Kainbacher
- HASSINGER, Hugo
1949 *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Österreichs*. Wien, Adolf Holzhausen.

HEINZE, Dietmar

2011 *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde I–VI*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

HOYOS, Ernst Graf

1894 Meine und Graf Richard Coudenhove's Reise nach den Somäli-Lande. *Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien*, XXXVII, 337–383.

1895 *Zu den Aulihan. Reise- und Jagderlebnisse im Somälilande*. Wien, Gerold & C.

HÖSCH, R.

1993 Schmitt, Robert Hans. In: *Österreiches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 10, Lfg. 49, 292–293.

KAINRATH, W.

2008 Stecker, Dr. Anton. In: *Österreiches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 13, Lfg. 60, 127–128.

2020 Wickenburg (Capello von Wickenburg), Eduard (Ernst Karl Maria) Gf. In: *Österreiches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 16, Lfg. 71, 171–172.

KNOBLECHER, Ignaz

2003 *Reise auf dem weissen Nil. Vorwort: Michael Zach. Sammlung von alten Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender* (Hg. Paul KAINBACHER.) Band 4. Baden bei Wien, Kainbacher.

KONRÁD Miklós

2012 Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 54, 3, 441–468.

KÖFLER-TOCKNER, B. – MENTSCHL, J.

2004 Sigl, Georg. In: *Österreiches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 12, Lfg. 57, 252–253.

KRETSCHMER, Ingrid

1988 Österreichs Beitrag zur kartographischen Erschliessung Ostafrikas bis zum ersten Weltkireg. In: BASCHNEGGER, Hanno – SCHLAG, Gerald (Hg.): *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. 129–160. Eisenstadt, Amt der Bgld. Landesregierung.

LEWIS, I. M.

1955 *Peoples of the Horn of Africa, Somali, Afar and Saho. Ethnographical Survey of Africa. North Eastern Africa Part 1*. London, International Africa Institut.

MITTERRUTZNER, J. C.

2003 *Dr. Ignaz Knoblecher, apostolischer Provicar der katholischen Mission in Central Afrika – eine Lebensskizze. Sammlung von alten Afrika-Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender* (Hg. Paul KAINBACHER.) Band 4. Baden bei Wien, Kainbacher. (eredeti kiadás: 1869. Brixen, Weger.)

MORLANG, Franz

1862–1863 Franz Morlang's Reisen östlich und westlich von Gondokoro, *Petermann's Geographische Mittheilungen*, Ergänzungsheft 2, 116–124.

OHRWALDER, Joseph

1892a *Aufstand und Reich des Mahdi im Sudan und meine zehnjährige Gefangenschaft dortselbst*. Innsbruck, Karl Rauch.

1892b *Ten Years Captivity in the Mahdi's Camp*. London, Sampon, Low, Marston & Comp.

PAULITSCHKE, Philipp

1898 Der Anteil Österreiches an der Afrika-Forschung in den letzten fünfzig Jahren. In: UMLAUFT, Friedrich (Verf.): *Die Pflege der Erdkunde in Oesterreich 1848–1898. Festschrift der K.K. Geographischen Gesellschaft aus Anlass des fünfzigjährigen Regierungsjubiläums des Kaisers Franz Joseph I.* 205–238. Wien, Lechner.

PLANKENSTEINER, Barbara

2002 Endstation Museum. Österreichische Afrikareisende sammeln Ethnographica. In: SAUER, Walter (Hg.): *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. 257–288. Wien – Köln – Weimar, Böhlau.

2009 The Sudan Collections of the Museum of Ethnology in Vienna. In: FRELJH, Marko (ed.) *Sudanska Missija – Sudan Mission 1848–1858: Ignacij Knoblehar - missionary, explorer of the White Nile and collector of African objects*. 107–109. Ljubljana, Slovene Ethnographic Museum.

SAUER, Walter (Hg.)

2002a *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau.

SAUER, Walter

2002 Schwarz-gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In: SAUER, Walter (Hg.): *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. 17–78. Wien – Köln – Weimar, Böhlau.

SLATIN PASCHA, Rudolf

1896a *Feuer und Schwert in Sudan. Meine Kämpfe mit den Derwischen, meine Gefangenschaft und Flucht 1879–1895*. Leipzig, Brockhaus.

SLATIN PASHA, Sir R.

1896b *Fire and Sword in the Sudan. A Personal narrative of Fighting and Serving the Dervishes*. London, Edward Arnold.

SLATIN PASCHA, Oberst

1896c *Meine Erlebnisse in Sudan. Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien*, XXXIX, 36–59.

TARRÓSY István

2011 *Kelet-Afrika a fejlődés útján*. Pécs, Publikon.

TONIOLO, Elia

1946 The first centenary of the Roman catholic mission to Central Africa. *Sudan Notes and Records*, 27, 99–126. <https://www.jstor.org/stable/41716739>. (letöltés ideje: 2023. szeptember 17.)

WEIS, Hans

1988 Naturraum Ost Afrika. In: BASCHNEGGER, Hanno – SCHLAG, Gerald (Hg.): *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. 9–34. Eisenstadt, Amt der Bgld. Landesregierung.

WICKENBURG, Graf Eduard

1899 *Wanderungen in Ost-Afrika*. Wien, Gerold & Co.

1903 Von Dschibuti bis Lamu. *Petermann's Geographische Mittheilungen*, 49, 193–199.

WOLDAN, Erich

1988 Österreichische Forscher in Ostafrika und ihre Publikationen. In: BASCHNEGGER, Hanno – SCHLAG, Gerald (Hg.): *Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas*. 125–128. Eisenstadt, Amt der Bgld. Landesregierung.

WRIGHT, Marcia

1985 East Africa 1870–1905. In: OLIVER, Roland – SANDERSON, G. N. (eds.): *The Cambridge History of Africa Volume 6. from 1870 to 1905*. 539–591. Cambridge, Cambridge University Press.

ZACH, Michael

1985 *Österreicher im Sudan, 1820 bis 1914*. (Beiträge zur Afrikanistik Band 24.) Wien, Afro-Pub.

ŽELIZKO, J. V.

1936 Afrikaforscher Dr. Anton Stecker und seine Reise nach Kufra und Abessinien in den Jahren 1878–1883. *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, 79, 10–12, 273–281.

BALÁZS BORSOS

NINETEENTH CENTURY AUSTRIAN AND HUNGARIAN TRAVELERS
IN EAST AFRICA. SUMMARIES OF RESEARCH HISTORY, WITH
PARTICULAR ATTENTION TO LESSER-KNOWN TRAVELERS

In African studies, it is a commonplace that the first steps in the scientific exploration of the continent were taken by the sons of those countries (United Kingdom, France, Germany, Portugal, Italy) that established colonies, sometimes entire colonial empires, on the continent. Yet, quite a few travelers, merchants, and soldiers of the Austro-Hungarian Monarchy, an “empire without a colony”, also played their part in acquiring the first knowledge, although colonization itself could never actually take place. There have been several summaries published of Austrian (Hungarian) participation in the exploration of Africa: the present paper is an analysis of these, highlighting travelers who have remained mostly unknown to posterity, and concentrating on the region, namely East Africa, where – as these research summaries emphasize – most of them visited.

Keywords: East Africa, Sudan, Austro-Hungarian Monarchy, travelers, missionaries, hunters